

А.Е. Саденова
филол.ғыл. докторы.
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы.

Тілді меңгертуде дискурстық құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы

Тілге, тіл үйренуге, тілдік қатынас жасай білуге байланысты «тілдік құзыреттілік», «сөйлей білу құзыреттілігі» және «тілдік қатынас құзыреттілігі» немесе «қатысымдық құзыреттілік» деген бірнеше ұғымдар қалыптасқан. Біріншіден, тілдік құзыреттілікті, басқаша айтқанда, лингвистикалық құзыреттілікті тілдің теориялық мәселелерін жақсы білу және оны түсіну, дұрыс пайдалана білу деп қарауға болады; екіншіден, сөйлей білу құзыреттілігі өзінің ойын сөз арқылы дұрыс құра білу қабілетінің болуы; үшіншіден, тілдік қатынас құзыреттілігі немесе қатысымдық құзыреттілік әртүрлі адамдармен әртүрлі жағдайларда үйренген тілде сөйлесе білу қабілетінің болуы деген бірнеше түсінік бар. Мұнда басты назар қатысымдық мақсаттарды дұрыс шеше білуге аударылады. Ол тілдесімді қажет етпейтін жердің өзінде мәселені сөзбен шешуге тырыса білу дағдысының болуымен байланысты.

Сөйлеу қызметінің 4 түрі (айту, тыңдау, оқу, жазу) жалпы коммуникативтік әдіс арқылы қазақ тілін меңгерудің мақсаты болып табылады. Бұл мақсаттарға жету инофонның тілдік құзыреттілігін қалыптастырумен байланысты болып келеді. Тілдік құзыреттілік деп тілдің барлық деңгей бірлігін білу (тілдік жүйе) және кез келген сөйлеу құрылымын түсіну және құрастыру үшін қолданатын ережелерді айтуға болады.

Тілдік (коммуникативтік) құзыреттілік деп адамның өмірдегі шынайы жағдайда тіл арқылы қатынаса алу қабілетін түсінуге болады. Қандай да бір тілді оқытуда коммуникативтік құзыреттілік әдістемелік тұрғыдан арқа сүйейтін және дамытылуға тиісті басты категориялардың бірі болып табылатын және бірнеше құрамдас бөліктен тұратын күрделі ұғым.

Коммуникативтік құзыреттіліктің бірнеше түрі бар, солардың бірі – прагматикалық құзыреттілік. Бұл прагматикалық құзыреттілік сөйлеу және дискурстық сияқты түрлі аспектілерге ие. Прагматикалық құзыреттілік деп коммуникативтік діттің (намерение) сәтті жүзеге асуымен байланысты нақты жағдаятқа жауап беретін сөйлеу ережелерінің тактикасы мен стратегиясын таңдауды айтуға болады.

Дискурстық құзыреттілік – дискурстың әртүрлі түрін ажырату, олардың құрылу жолдарын білу, сөйлеу жағдаятына байланысты дискурстың түрлерін қолданып және түсіне білу болып табылады. Мұндағы дискурс көпмағыналы ұғым ретінде уақыт талабына сай оқытудың мақсаттары мен міндеттерінің үнемі өзгеріп отыруына байланысты жаңа мәндерге ие болып, оның рөлі мен қызметі де өзгерістерге ұшырайтыны белгілі.

Тіл үйретуге қатысты әдістемелік әдебиеттерде коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас бөліктері – тілдік құзыреттілік пен дискурстық құзыреттіліктің жоғары деңгейін қалыптастырып, дамыту тіл меңгертудің басты мақсаты ретінде көрсетіледі. Тілді қатысым арқылы меңгертуде дискурстық құзыреттілікті қамтамасыз ету – ерекше назар аударылатын мәселе.

Дискурстық құзыреттілік дегеніміз диалог барысын нәтижелі жүргізуі, түрлі жағдаяттарда түрлі сөйлеу моделін, формалдарды қолдана білуі болып табылады. Диалогтық дискурстар арқылы инофонның диалогқа кіру, оған белсенді араласу мен оны жүргізе білу, оны дұрыс аяқтай білу сияқты дағдысы мен машығын дамытып жетілдіріп, сол негізде оның дискурстық құзыреттілігін де қалыптастыруға болады.

Дискурстық құзыреттілік – прагматикалық мәнмәтінге жауап беретін сөйлеуді тудыратын және қабылдау қабілеттігін білдіретін оқу үдерісінің маңызды элементі болып табылады. Ол ақпараттық-коммуникативтік, танымдық және рефлекссті қызметтің сипатын көрсетеді және сөйлеу қызметінің жетістігіне – коммуникацияға, интеракцияға, өзара қатынасқа әсер етеді. Тіл меңгеру саласындағы дискурстық құзыреттілікті қалыптастыру мәселесінің бір жағынан мәдениетаралық коммуникация үшін маңыздылығы зор.

Дискурстық құзыреттілік дискурсқа кіретін, оның құрамындағы мәтіндердің әртүрлі болуын қамтамсыз ететін фактор. Мазмұны мен түрі жағынан аяқталған және біртұтас құрылым ретінде мәтін нақты бір тақырыпқа негізделетін және қатысым актісін көрсететін, оның құрамында игерілетін лексикалық-грамматикалық материал болатын және белгілі бір тілде сөйлеушілердің сөйлеу коммуникациясының үлгісі ретінде қарастырылатын сөйлеу бірлігі тұрғысынан алынады. Дәлірек айтсақ, мәтін, ең алдымен, белгілі бір ақпаратты жеткізуші құрал және нақты тілдік материалдың қолданылу үлгісі болып табылады. Ал қазіргі кезеңде бұл функциялар оқытудың коммуникативтік мақсаттарына сай келе бермейді, себебі қатысым актісінде негізгі нәрсе – мәтіннің мазмұны және оның тілдік формасы емес, сөйлеуші-коммуниканттардың коммуникативтік мақсаттарының болуы және олардың орындалуы. Бұл жағдайда мәтін осы (коммуникативтік) мақсатқа жетудің құралы қызметін атқарады, ал құралды мақсаттан бөліп қарастыруға болмайтындығы анық.

Дискурстың құрамына кіретін мәтіндер сөйлеушіде төмендегідей машықтары мен дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік береді:

- мәтіннің логикалық-мағыналық құрылымын түсіне білу;
- мәтіннің композициялық жағын қамтамасыз ету (құрылымы бойынша кіріспе, негізгі бөлім, және қорытындының болуы);
- жоспардың әр түрін жасай білу;
- баяндау тәсілін анықтай алу (суреттеу, хабарлау, пайымдау, ой қорыту т.б.);
- баяндау тәсілдерін қолдана отырып, мәтіндердің түрлерін түзе білу;

- баяндау әдісін түсіне білу (дедуктивтік, индуктивті; дедуктивті-индуктивті; индуктивті-дедуктивті);
- баяндаудың белгілі бір әдісіне сәйкес мәтін түзе білу;
- лексикалық-грамматикалық амалдарды қолдана білу; әртүрлі мәтіндер мен олардың жеке бөліктері үшін стилистикалық тәсілдерді қолдана білу;
- байланыстырушы сөздерді анықтай алу және оларды дұрыс қолдана білу.

Кез келген дискурс белгілі бір нақты әлеуметтік-мәдени мәнмәтінде және лингвомәдени қоғамдастықта пайда болады және сонда өзекті болып табылады. Осыған байланысты дискурстың түрлері және мәтіннің мазмұны мен мағынасы лингвоелтанымдық фондық білім және тілдік мәдениет негізінде ғана құралады. Мысалы, мынадай шарттар орындалған жағдайда мәтінді дұрыс, адекватты ұғыну, түсіну мүмкін болады:

- сөйлеуші мәтіннің дереккөзімен (газет, журнал, кітап т.б.) таныс болғанда;
- баяндалып отырған мәселеден хабардар болғанда (белгілі бір оқиға, оның себебі, даму динамикасы т.б.);
- автор туралы мағлұмат болғанда (оның әлеуметтік рөлі, көзқарасы, пікірлері т.б.).

Тілді меңгеру үдерісінде инофонның мәтіндерді жаттап алуы қажет емес, сөйлеу жағдаятына және коммуникативтік мақсатқа байланысты тақырып бойынша дискурс құрып, оны түсініп, қабылдауы аса ұтымды. Осыған байланысты, тіл меңгертуде өзара тілдесім барысында инофон ең алдымен өзінің коммуникативтік мақсатын анықтап алуы тиіс, яғни не үшін сөйлейді немесе жазады, соны негізге ала отырып, ол дискурстың тақырыбы мен түрін таңдайды. Мұнан соң қандай жағдайда (ресми немесе бейресми) және кіммен тілдесетініне байланысты мәтіннің мазмұны мен тілдік нысаны анықталады. Ал оның тыңдаушысы өзімен тілдесіп отырған коммуниканттың қандай коммуникативтік мақсатты көздеп отырғанын және жалпы жағдаятты түсініп, бағалап, сол негізде тілдесімге бейім болуы керек. Осындай шарттар орындалған жағдайда ғана айтылып жатқан ой түсінікті болып, соған сәйкес жауап беріліп, реакция жасалынып, жалғасын табады.

Меңгеру үдерісінде қолданылатын дискурстар сол тілді меңгерту мақсаттарына сәйкес болғаны дұрыс. Бұл орайда еркін сөйлеу дәрежесіне жеткеннен кейін инофон қандай ортада, кімдермен, қандай салада тілдесетін жағдайын ескерген абзал. Бұл тіл меңгертудің кәсіби бағдарлы және жеке тұлғаға бағытталуына мүмкіндік туғызады.

Күнделікті жұмыс тәжірибесінде нақты бір дискурсмен таныстыру аутентивтік, коммуникативтік жағдаятты көрсететін құрылым болып табылатын әртүрлі диалогтар арқылы жүзеге асырылады. Әдетте тіл меңгерудің бастапқы кезеңінде жұмыс негізінен бейресми тілдесімге құрылған тұрмыстық, мәдени және білімдік сипаттағы дискурстар бойынша ұйымдастырылады. Мысалы: тұрмыс, мәдениет, білім тақырыбындағы хабарламалар бойынша өтініш жасау; әрекет, құбылыс, фактіге түсініктеме

беру; заттар, оқиғалар, құбылыстарды суреттеу, әңгімелеу; оқиға құбылыстарды талдау, бағалау; құптау немесе жоққа шығару, жауап беруден жалтару; көзін жеткізу; кеңес беру т.б.

Тіл меңгерудің келесі жалғастырушы кезеңінде ресми тілдесім және кәсіби қызметке байланысты дискурс түрлеріне машықтандыру жұмысы жүргізіледі. Ауызша сөйлеу бойынша дискурсты мына түрлерде игертуге болады: іскерлік әңгіме; іскери және кәсіби мәселелерді талқылау; қайталап сұрау; пікірталас; полемика; баяндама; хабарлама, ауызша пікір беру, шолу, есеп т.б. Бір түрлі аутентивті диалогтық дискурсты талдау арқылы оның коммуникативтік мақсаты логикалық-мазмұндық және синтаксистік құрылымы, сонымен қатар мәтін ішінде байланыс құралдары да анықталады.

Дискурстың түрі осылайша анықталғаннан соң, ресми немесе бейресми тілдесім жағдаяты белгіленеді. Бұл жағдаяттар мынадай болуы мүмкін: тұрмыстық салада – үйде, отбасында; достармен кездесу – дүкенге (азық-түлік, өнеркәсіп тауарлары) бару; көлікпен (метро, автобус, такси, пойыз, ұшақ) жүру; қалада (бейтаныс) қыдыру, болу; оқу орнында (мектепте, институтта т.б.); үзілісте, демалыста; ауылдық жерде болу; кітапханада т.б. мәдени орындарда болу; үй шаруасымен айналысу т.б. Келесі кезеңде осындай жағдаяттарға байланысты туындауы ықтимал қиындықтар айқындалады: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; қаржы мәселесі; демалыс, адамның қоғамдағы орны т.б.

Жағдаяттардың келесі бір тобы тіл меңгерудің жоғарғы деңгейлерінде еркін сөйлеу дәрежесіне жеткен кезде кәсіби салаға байланысты болады: кәсіпорында (мекемеде) шетелдік мамандарды қабылдау; олармен кездесу; іскерлік байланыстар орнату; шарт жасасу; келіссөздер жүргізу; белгілі бір жоба, тақырып бойынша бірлесіп жұмыс жасау; кеңестер, отырыстар, конференцияларға, симпозиумдарға қатысу т.б. Кәсіби саладағы мүмкін болатын қиын жағдаяттар: білім алу; жаңа технологиялар; қоғам өміріндегі техникалық ілгерілеу (прогресс); мамандық таңдау, еңбекақы төлеу, әріптестермен өзара түсінушілік т.б.

Дискурстық жағдаяттардың тобы әлеуметтік-мәдени салаға байланысты. Ол сөйлеу актісіне қатысушылардың ресми немесе бейресми жағдайдағы тілдесімі; саясат, экономика, ғылым, экология, мәдениет, соғыс және бейбітшілік; ынтымақтастық мәселелерін талқылауы; сонымен қатар театр, кино, мұражай, концертке баруы; стадион, бассейн т.б. спорт кешендеріне баруы және басқа қоғамдық шараларға қатысуы; кітапханаға баруы; әдебиетке қызығушылығы; тарихи ұлы оқиғалар, ел мен қаланың әсем табиғатын және көрікті жерлерін аралауы түрінде болады.

Жағдаяттардан тағы мынадай проблемалық жағдаяттар құрыла алады: демалыс пен көңіл көтеруді ұйымдастыру; жастар мен еліміздің өміріндегі мәдениеттің, спорттың, өнердің алатын орны; БАҚ-тың рөлі мен қызметі.

Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін инофондардың мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық

дискурса» да назар аударылуға тиіс, мұнда қатысушы-агент пен клиенттің қатынасына байланысты мынадай түрлері болуы мүмкін: ата-аналар мен балалар; ұстаз бен шәкірт; дәрігер мен науқас; сатушы мен сатып алушы; полиция қызметкері мен тұрғын, делегация мүшелері мен қабылдаушы; жүргізуші мен жолаушы; конференцияға қатысушы мен мекеме (елшілік) қызметкері т.б.

Аталған жағдаяттарға тән мынадай коммуникативтік мақсат қойылуы мүмкін:

- қажетті ақпаратты сұрау, алу, хабарлау;
- шешім қабылдау үшін бір мәселені талқылау;
- өз пікірінің, ұстанымының дұрыстығына әріптесінің көзін жеткізу;
- белгілі бір оқиға, фактіні талдап, оған баға беру;
- өз пікірін, көзқарасын білдіру;
- әріптесінің пікірін құптау немесе құптамау, жоққа шығару;
- келісу немесе келіспеу;
- өз ұсыныстарын негіздеу;
- мәселені шешудің жолын көрсету;
- фактіні, деректі көлденең тарту;
- қорытындылау, талдау, сараптау, баға беру;
- идеяны қолдау немесе қарсы болу;
- сенім / сенімсіздік білдіру;
- талқыланып жатқан мәселеге сын айту;
- белгілі бір оқиғаны, құбылысты, нысанды, адамды сипаттау т.б.

Келесі кезекте коммуникативтік мақсатқа жету құралдары ретінде узуалды тілдік құралдар таңдалып алынады. Қазақ тіліндегі шынайы өмір тақырыбын қамтитын диалогтық дискурстарда қазақ халқының сөйлеу ерекшелігі молынан қамтылады. Бұл инофонның сөйлеу тілінде диалогқа тән айтылым мәнерін диалогқа тән тілдесім дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тілдесімде диалогқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесі барлық тілдік, тілдік емес құралдарды сөйлеушінің қатысымдық мақсат-ниетіне бағындыратын фактордың бірі болғандықтан, тілдік қатынаста инофонның әлеуметтік құзыреттілігі де жетіліп, дами түседі.

Тілдік қатынастық құзыреттілік тілді меңгерумен тығыз байланысты. Бұл – қарым-қатынастық мәселелерді сөйлеу құралдары арқылы шешу деген сөз. Тілдік және сөйлей алушылық құзыреттіліктерінің болуы, тілдік қатынастық құзыреттілікке алып баратын аралық жол, баспалдақ іспетті. Тіл меңгеру үдерісіндегі диалогтық дискурстарды қолдануда елтану ұғымдарын енгізу, қарым-қатынас үйреніп жатқан тілде жүргізіледі. Тілдесе қарым-қатынас жасау инофонның сөйлеу әрекетінің әр түрінде көптеген сөйлеу актілерін жүзеге асыра білу дағдысын қалыптастыра алады. Тілдік қатынастық құзыреттілік түрлі деңгейдегі интенциялар арқылы жүзеге асырылады. Олардың көмегімен инофон диалогқа себеп болған әрекеттің мақсаты мен әрбір серіктестің диалог үстінде пайдаланған айтылыс

құрылымдарының арақатынасын салыстыра алады. Сөйлесу арқылы қарым-қатынас жасау айтушыда да, тыңдаушыда да оған деген қажеттілік болғанда туындайды. Сондықтан тілді меңгеру – инофонның өз алдына қойған қатысымдық міндетті шешу қабілеті.

Диалогтық дискурстардың этномаркерлі бірліктерден құралған үлгілері ұсынылады. Ал бұл үйреніп жатқан тіл халқының мәдениетін көрсетеді. Сондай-ақ басқа ұлт өкілдерінен де осындай ділдік қатынас күтетінін аңғартады. Мысалы, қазақ халқы дарқандықты, жомарттықты, қонақжайлықты, жинақылықты, тәртіптілікті, алдағы өмірді болжаушылықты жақсы көреді. Бұл аталған халықтың мінез-құлқын айқындайтын жекеленген қасиеттер, инофондардың тәртібіне, әдебіне, өздерін қоршаған ортаға қатынасына да өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Коммуникативтік құзыреттіліктің құрамдас компоненттерінің бірі ретіндегі дискурстық құзыреттілікті қалыптастыру, дамытудың өзіне тән жолдары мен шарттары бар екені байқалды. Мәдениетаралық тілдесімді жүзеге асыруда дискурсты ұйымдастыру, жағдаяттарды, проблемаларды анықтап, коммуникативтік мақсатқа жетудің құралдарын белгілеудің, қатысымға байланысты инофондардың әрқайсысының мәртебесі, функциясын көрсетудің, сондай-ақ ресми және бейресми түрдегі диалогтық тілдесім әрекетін ұйымдастырудың жолдары қарастырылды.

Әдебиеттер:

1. Программа дисциплин «Иностранный язык для неязыковых факультетов университетов и неязыковых вузов».-М.,1990.
2. Маслово Е.А., Бабинская П.С. Настольная книга преподавателя иностранного языка.- Минск: Высшая школа.- 1997 г.
3. Общая методика обучения иностранному языку.Хрестоматия.-М.,1991.

Резюме

В статье идет речь о формировании дискурсных компетенции при усвоении казахского языка как второго.

Resume

This article touch's upon the peculiarities of a dialogue in learning Kazakh language as the second language.